

Про «Кашмірську рецензію “Бхагавадгіти”»

Тези доповіді на V Всеукраїнській конференції індологів (16 травня 2024 р.)

У 1930 році в Штутгарті побачило світ видання: Schrader O. F. The Kashmir Recension of the Bhagavadgita. Німецький індолог Фрідріх Отто Шрадер (1876–1961) зауважив, що в “Сарватобгадрі” (sarvatobhadra) Рамакантхи (rāmakaṇṭha; IX–X ст.) й у “Бхагавадгіта-артха-сангразі”¹ (bhagavadgītārtha-saṅgraha) Абгінавагупти (abhinavagupta; X–XI ст.) вірші “Бхагавадгіти” відрізняються від її “канонічного” варіанту, базованому на тексті з коментаря Шьянкари (śaṅkara; VIII ст.). І він припустив, що в Кашмірі побутувала якась особлива “рецензія” цієї книги. Згодом Шрадер знайшов неповний берестяний рукопис (письмом шярада) “Кашмірської рецензії” у Британському музеї, де той зберігався з 1907 року. На основі цього рукопису, рукопису коментаря Рамакантхи (що зберігався в бібліотеці “Індійського офісу” в Лондоні) й коментаря Абгінавагупти (надрукованого 1912 року видавництвом “Нірная Сагар Пресс”) Шрадером була реконструйована «Кашмірська рецензія “Бхагавадгіти”».

У своїй книжці німецький дослідник проаналізував (наводячи уривки з вищезгаданих коментарів) усі розбіжності між кашмірською і “стандартною” версіями “Бхагавадгіти”. У вступній статті Шрадер стверджує, що в Кашмірі не знали іншої версії, ніж кашмірська; що вона давніша за ту, яка сьогодні є загальноновживаною; що ті вірші “Кашмірської рецензії”, яких немає в “стандартному” варіанті, випали з нього протягом століть; що ті два вірша “стандартної” версії, яких немає в “Кашмірській рецензії”, не є оригінальними. До того ж у деяких рукописах “Магабгарати” стверджується, що “Бхагавадгіта” містить 745 віршів, а кількість віршів “Кашмірської рецензії” як раз перевищує 700 віршів загальноприйнятого тексту. Шрадер визнає, що деякі місця в “Кашмірській рецензії” справляють враження зіпсованого або, навпаки,

покращеного варіанту “стандартної” версії, але вважає, що зворотних прикладів значно більше.

Американський санскритолог Франклін Еджертон (1885–1963) не поділяв думки Шрадера про давність тих віршів “Кашмірської рецензії”, які нібито загубилися в “канонічному варіанті”. Він вважав, що вірогідніше вони, навпаки, були дописані пізніше [Edgerton 1932]. Також зі Шрадером полемізував (у статті [Belvalkar 1939] й у вступі до видання [Śrīmad-Bhagavad-gītā... 1941]²) Ш. К. Белваркар (1881–1967). Перед усім він спростовує тезу про те, що в Кашмірі не знали того варіанта “Бхагавадгіти”, який коментував Шьянкара, — такі попередники Абгінавагупти, як Рамакантха й ведантист Бгаскара (bhāskara X ст.) точно цитували коментарі Шьянкари. Далі Белваркар наводить низку прикладів усунення “Кашмірською рецензією” граматичної шерехатості й поліпшення синтаксису варіанта Шьянкари. Також Ш. К. Белваркар вважав, що називаючи кашмірський різновид “Бхагавадгіти” “Кашмірською рецензією”, Шрадер перебільшує її значення, оскільки вона не містить нічого такого, що суттєво відрізнялось би від вчення “стандартної” “Бхагавадгіти” (це визнавав і сам Шрадер). У примітках критичного видання “Бхагавадгіти” (див. [The Bhagavadgītā... 1945]) Белваркаром наведені численні варіанти, що містяться в різних рукописах, де вірші відрізняються від “стандартного тексту” не менше, ніж у “Кашмірській рецензії”. Британський сходознавець Р. Ч. Зенер (1913–1974) у своєму перекладі “Бхагавадгіти” наводить додаткові вірші “Кашмірської рецензії”, не згадуючи її, а просто зазначаючи, що вони “присутні в деяких рукописах” [Zaehner 1969].

У більшості випадків варіація тексту санскритського вірша в “Кашмірській рецензії” мало змінює (або й зовсім не змінює) його сенс порівняно з “канонічним” варіантом. Для прикладу розглянемо найперший вірш “Бхагавадгіти”:

dharmakṣetre kurukṣetre samavetā yuyutsavaḥ |
māmakāḥ pāṇḍavāś caiva kim akurvata saṁjaya ||

“Санджає, що робили мої сини й Пандави, які, прагнучи бою, зійшлися на полі дгарми, полі Куру?”

“Кашмірська рецензія” замість samavetā yuyutsavaḥ пропонує sarva-kṣatra-samāgame. Таким чином, отримуємо маловідмінний переклад: “Санджає, що робили мої сини й Пандави в зібранні всіх воїнів на полі дгарми, полі Куру?” Однак у кількох випадках сенс вірша дещо змінюється. Наприклад, у вірші 1.10 переставлені місцями імена Бгіма й Бгішма, завдяки чому вірш став більш зрозумілим³. Або у вірші 2.11 замість “Ти промовляєш премудрі слова (prajñā-vādān sa bhāṣase) — та журишся за тим, за чим журитися не треба” маємо “Ти не говориш, як мудрий (prajñavan na ābhibhāṣase), і журишся за тим, за чим журитися не треба”. А у вірші 11.46 замість satur-bhujena (“чотирируким”) написано bhuja-dvayaena (“дворуким”).

Як вже було зазначено, обсяг “Кашмірської рецензії” трохи більший за “канонічний” варіант “Бхаґавадгіти”. Найбільший “додатковий” фрагмент виявляємо після вірша 3.37, у якому Кришна, відповідаючи на запитання Арджуни про те, що спонукає людину грішити, навіть коли вона, здавалось би, не мала таких намірів, сказав: “ Це бажання (kāma), це гнів, породжені гуною “раджас”⁴. Знай, це багатогрішний ворог, що поглинає все”. У “Кашмірській рецензії” далі йдуть п’ять віршів: “Кришно, як виникає цей [ворог], як росте. Яка його природа, яка поведінка? Дай мені відповідь на це запитання”. — “Разом з індріями⁵ він, Партхо, — невидимий, [але] найбільший ворог втілених [істот]. Перебуваючи [в людині] начебто щоб зробити її щасливою, він лишається облудником. Утворений із бажання і гніву, [він] страшний і є джерелом тупої радості. Це сповнене пихи его, важкоздоланне гріходіями. Позбавивши людину радості, цей [ворог] ще й сповнює її стражданнями. Він

знов і знов оманює і лякає її. Дгананджає, він — цей посталий із раджасу , сповнений омани, брудний і нікчемний шукач щілин — є нещастям для людей”.

Термін *kāma* стосується будь-якого бажання взагалі й сексуального зокрема. Зазвичай давні йогічні тексти наполягають на аскетизмі й відмові від сексу; у “Йога-сутрах” (2.29) целібат (*brahmacarya*) разом із ненасильством (*ahimsā*), правдивістю (*satya*), “некрадійкуватістю” (*asteya*) і відмовою від накопичення власності (*aparigraha*) розглядається як складник першої ланки йоги (*yama*). Водночас крім “Бгавадгіти” до складу “Магабгарати” входить також “Камагіта” — панегірик (із шести віршів: 14.13.12–17) Камі як уособленому бажанню, де той названий незнищеним вічним Єдиним, — а деякі течії тантри розглядають секс як частину своєї духовної практики. Хоча “Бгавадгіта” неодноразово наголошує на необхідності стримувати бажання, загалом її ставлення до аскетизму є поміркованим, близьким до “середнього шляху” Будди: “Йога не для того, хто переїдає або зовсім не їсть, і не для того, хто звик довго спати або не спати” (Бгавадгіта 6.16). Негативні висловлювання щодо ками певною мірою врівноважуються в “Бгавадгіті” твердженням Кришни у вірші 7.11 — “Я бажання (*kāma*) в істотах, що не суперечить дгармі”, — однак у “Кашмірській рецензії” ця рівновага дещо порушена п’ятьма процитованими вище “додатковими” віршами.

Література

Бгавадгіта. “Гіта-артха-санграга” Ямуни / Переклад із санскриту, граматичний розбір, переднє слово й коментарі Д. В. Бурби. Київ, 2021.

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // **Східний світ**, 2018, № 1.

Вірші “Кашмірської рецензії” “Бгавадгіти” / Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби // **Східний світ**, 2024, № 1.

Abhinavagupta's Commentary on the Bhagavad Gita, Gitārtha-samgraha /
Translated by Boris Marjanovic. New Delhi, 2004.

Śrīmad Bhagavad Gītā with commentary by Mahāmāheshvara Rājānaka Abhinava Gupta / Edited with notes by Pandit Laksman Raina, Śrīnagar, 1933.

Bagchee Joydeep and Adluri Vishwa. Who's Zoomin' Who? Bhagavadgītā Recensions in India and Germany // **International Journal of Dharma Studies**, 2016, 4:4.

Barnett L. D. F. Otto Schrader: The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā (Beiträge zur indischen Sprachwissenschaft und Religionsgeschichte 3. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1930) // **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, 1931.

Belvalkar S. K. The So-Called Kashmir Recension of the Bhagavadgītā // **New Indian Antiquary**, 1939, 2(4).

Edgerton Franklin. Review of The Kashmir Recension of the Bhagavad Gītā, by F. Otto Schrader // **Journal of the American Oriental Society**, 1932, 52 (1).

Pātañjala-yogasutrāni [with Three Commentaries] *Vācaspati Miśra* viracittīkā samavalita **Vyāsa-bhāṣya** sametāni tathā *Bhojadeva* viracita **Rāja-mārtaṇḍābhidha** vṛtti sametāni. Pune, 1904.

Schrader Friedrich Otto. **The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā.** Beiträge zur indischen Sprachwissenschaft und Religionsgeschichte 3. Stuttgart, 1930.

Shankaranarayan S. **Śrīmad Bhagavadgītā with Gītārthasaṅgraha of Abhinavagupta,** Tirupati, 1985.

Śrīmadbhagavadgītā with Sarvatobhadra of Rājānaka Rāmakaṇṭha / Edited by T. R. Chintamani, 1941.

Śrīmad-Bhagavad-gītā with the “Jñānakarmasamuccaya” Commentary of Ananda[vardhana] with an Introduction discussing the Problem of the “Kashmir Recension” and Two Appendices by *Belvalkar S. K.* Poona, 1941.

The Bhagavadgītā: being a reprint of relevant parts of the Bhīṣmaparva from B. O. R. Institute's edition of the Mahābhārata, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1945.

The Mahabharata Critical Edition. 19 Volumes. Poona, 1933–1966.

Zaehner, R. C. The Bhagavad Gītā, with a Commentary Based on the Original Sources. Oxford, 1969.

¹ Не слід плутати цю працю з однойменним коментарем Ямуни (X–XI ст.).

² Автор коментаря “Джняна-карма-самуччая” користувався саме “Кашмірською рецензією”.

³ Див. коментар до цього вірша в [Бхагавадгіта 2021].

⁴ *Раджас* (rajas) — “запал, рух”. Один із трьох аспектів матеріальної природи, через посередництво яких відбуваються її вияв і функціонування.

⁵ *Індрії* (indriya) — п’ять зовнішніх чуттів (зір, слух, тактильне чуття, нюх і смак) і п’ять знарядь дії (руки, ноги, органи мови, виділення і розмноження). Як одинадцята (внутрішня) індрія часто фігурує розум (manas).